

CUMHURİYET ARŞIVI BELGELERİ IŞIĞINDA ERKEN DÖNEM DERSİM RAPORLARI: DIŞ ETKENLER, AŞİRET DİNAMİKLERİ VE İSTİHBARAT FAALİYETLERİ (1930-1934)

*An Analysis of Early Dersim Reports in Light of Republican Archival Documents:
External Factors, Tribal Dynamics, and Intelligence Activities (1930-1934)*

İsmail Karaçam

Bağımsız Tarih Araştırmacısı

ÖZET

Bu çalışmada, T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nden temin edilen 1930, 1931 ve 1934 tarihlerine ait üç özgün istihbarat ve idari yazışma belgesi üzerinden erken dönem Dersim politikaları ve bölgedeki asayiş algısı analiz edilmektedir. Erken Cumhuriyet dönemi bürokrasisinin Dersim ve havalisindeki sosyo-politik hareketliliği nasıl anlamlandırdığını ortaya koymayı amaçlayan bu makale, dönemin asayiş raporlarında öne çıkan "dış kışkırtma mihrakları", "Ermeni Taşnak ve Hoybun komitelerinin bölgedeki faaliyet iddiaları" ve "yerel aşiret liderlerinin (özellikle Seyit Rıza ve çevresinin) bu hareketlilikteki rolü" temalarına odaklanmaktadır. Belgelerin analizi, Ankara ile bölge valilikleri (Elazığ ve Erzincan) arasındaki şifreli istihbarat akışının niteliğini, iddiaların tahkik süreçlerini ve devletin yerel-bölgesel unsurlarla olan ilişkilerindeki güvenlik paradigmasını kronolojik bir çerçevede gözler önüne sermektedir.

Anahtar Kelimeler: Dersim, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Seyit Rıza, Hoybun, Taşnak, Erken Cumhuriyet Dönemi, İstihbarat Raporları.

1. Giriş

Erken Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde devlet mekanizmasının en hassas yaklaştığı meselelerin başında, merkezi otoritenin ülkenin tamamında tesis edilmesi ve feodal/bölgesel idari yapıların dönüştürülmesi gelmekteydi. Bu bağlamda, coğrafi tahkimatı ve aşiret yapılanmasıyla Dersim ve çevresi (Tunceli, Elazığ, Erzincan sahası), merkezi idarenin güvenlik ve reform odaklı raporlarında sıklıkla yer bulmuştur. Özellikle 1920'lerin sonundan itibaren Doğu Anadolu'da meydana gelen bölgesel hareketlilikler ve uluslararası planda faaliyet gösteren komitelerin sınır hattındaki veya iç bölgelerdeki nüfuz arayışları, Dahiliye Vekâleti ile Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü'nün bölgeyi yakından izlemesini zorunlu kılmıştır.

Bu makalede incelenen üç arşiv belgesi, 1930 ile 1934 yılları arasında Dersim havalisinde yoğunlaşan istihbari duyumları ve bu duyumların yerel idari birimler (Valilikler ve Kaymakamlıklar) tarafından nasıl tahkik edildiğini gösteren somut birer örnektir. Belgelerde adı geçen Hoybun Cemiyeti ve Taşnak Komitesi

gibi aktörler, dönemin jeopolitik gerilimleri içinde değerlendirilmektedir. Ayrıca belgelerde yerleşik bölgesel güç unsurları ile aşiret reislerinin dışarıdan geldiği iddia edilen figürlerle olan ilişkileri, yerel mülki amirlerin raporlama diline yansıyan titizlik ve ihtiyat payı ile birlikte ele alınmaktadır.

2. Belge Analizleri ve Tarihsel Arka Plan

2.1. Belge I: Taşnak Komitesi Müfettişlerinin Beyanatları ve Sınır Ötesi İstihbarat (18 Aralık 1930)

İncelenen ilk belge, 18 Aralık 1930 tarihli, Dahiliye Vekâleti Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü imzasını taşıyan ve "Başvekâlet-i Celileye" (Başbakanlık Yüksek Makamına) hitaben yazılmış "Zate mahsustur" (Kişiye özel) ibareli gizli bir yazışmadır. Belgenin esasını, Dersim ve havalisindeki aşiretlerle sınır dışındaki Ermeni komitelerinin irtibat halinde olduğuna dair istihbarat oluşturmaktadır.

Belge No 1: Tarih: 18/12/1930 | Fon Kodu: 30..10.0.0 | Yer No: 108.713..9 | Sayı: Dosya: 94A98

Ermeni Taşnak komitesi müfettişlerinden Uzanyan'ın, hariçte bulunan ajanımıza Ermenilerin Dersim'e el attıklarını kapalı cümlelerle ihsas ettiğine; ayrıca komite azasından Mihran Dırdıryan ve Artin Değirmenciyan'ın dikkate şayan sözlerini havi iki rapor suretinin sunulduğuna dair Dahiliye Vekili Şükrü Kaya imzalı rapor.

Belgede dikkat çeken en önemli husus, Doğu Roma ve Osmanlı dönemi boyunca stratejik bir öneme sahip olan bu bölgenin, sınır ötesindeki Taşnak müfettişleri (Uzanyan) ve azaları (Mihran Dırdıryan, Artin Değirmenciyan) tarafından bir nüfuz alanı olarak görülmesidir. Rapor, devletin yurt dışındaki ajanları vasıtasıyla bu örgütlerin faaliyetlerini çok yakından izlediğini ve jandarma/emniyet ağının sınır aşan istihbarat kapasitesini göstermektedir. Belgede yer alan "Ermenilerin Dersim'e el attıkları" ifadesi, dönemin Ankara bürokrasisinde bölgedeki aşiretlerin dış kışkırtmalara açık olduğuna dair var olan genel güvenlik kaygısını pekiştirir niteliktedir.

2.2. Belge II: Sınır İhlali İddiaları ve Yerel Tahkikatın İhtiyatlı Dili (9 Ekim 1931)

İkinci belge, Erzincan Vilayeti'nin 9 Ekim 1931 tarihli şifre sureti olup Dahiliye Vekâleti'ne gönderilen yerel bir tahkikat sonucunu içermektedir. Erzincan Valisi Ali Kemali imzalı bu belgede, asayiş ihbarlarının yerel mülki amirliklerce nasıl titizlikle ve derinlemesine araştırıldığı (amik tahkikat) görülmektedir.

Belge No 2: Tarih: 09/10/1931 | Fon Kodu: 30..10.0.0 | Yer No: 128.921..27 | Sayı: Dosya: 106/921

Biri Fransız ve diğeri Arap olmak üzere iki yabancı şahsın Seyit Rıza'nın yanına geldikleri ve Seyit Rıza'nın kardeşi Seyit Ağa ile Mazgirt, Pülümür (Palo) ve Kiğı kazalarında dolaştıklarına dair Nazımiye Kaymakamlığı ihbarı üzerine, Kiğı Kaymakamlığı tarafından yapılan derinlemesine (amik) tahkikatta bu şahısların bölgede görüldüğünün tespit edilemediğine dair Erzincan Valisi Ali Kemali'nin raporu.

Bu belge, Erken Cumhuriyet bürokrasisinin her ihbarı doğrudan doğruya mutlak gerçek kabul etmediğini, aksine saha araştırması ve idari mekanizmalarla doğrulama süzgecinden geçirdiğini

kanıtlamaktadır. Nazımiye Kaymakamlığı'ndan gelen "Fransız ve Arap iki ajanın Seyit Rıza ve kardeşi Seyit Ağa ile bölgeyi gezdiği" yönündeki ciddi iddia, Kiğı Kaymakamlığı'nın yerel istihbarat ve asayiş birimlerince incelenmiş ve somut bir iz bulunamaması üzerine "tesbit edilemediği" kaydıyla raporlanmıştır. Bu durum, bölgedeki yerleşik nüfuz odaklarının (Seyit Rıza ve ailesi) her adımının takip edildiğini ancak idari makamların somut delil odaklı hareket ettiğini göstermektedir.

2.3. Belge III: Hoybun Cemiyeti ve Yukarı Abbas Aşireti Reisi Seyit Rıza (16 Aralık 1934)

Üçüncü belge, kronolojik olarak Dersim Harekâtı'na giden süreçte (1937-1938) stratejik kırılma noktalarından birini oluşturan 16 Aralık 1934 tarihli Dahiliye Vekâleti yazısıdır. Belge, "Hoybuncuların Dersim'de kışkırtma çabaları" özümüyle doğrudan Başvekalet Yüksek Makamına sunulmuştur.

Belge No 3: Tarih: 16/12/1934 | Fon Kodu: 30..10.0.0 | Yer No: 115.803..22 | Sayı: Dosya: 96C331

Hoybunlar tarafından gönderilen Mehmet ve Bogos adlı iki ajanın Dersimlileri hükümete karşı kışkırtmak için aşiretler arasında dolaştıkları ve Yukarı Abbas Aşireti Reisi Seyit Rıza tarafından kendilerine çok yardım gösterildiği haberine dair Elazığ Valiliği'nden alınan şifre üzerine Dahiliye Vekili Şükrü Kaya imzalı Başvekalet arzı.

Bu raporda öne çıkan iki isim olan "Mehmet" ve "Bogos", Kürt ve Ermeni komitelerinin (Hoybun çatısı altında) ortak hareket etme stratejilerinin bir yansıması olarak okunabilir. Belgede yer alan en kritik veri, Yukarı Abbas Aşireti Reisi Seyit Rıza'nın bu kişilere "çok yardım gösterdiği" yönündeki Elazığ Valiliği istihbaratıdır. Sözü geçen şahısların yakından takip edildiği ve bu faaliyetler etrafındaki istihbaratın "üstünde değerle işlenmekte" olduğu belirtilmektedir. Bu belge, devletin en üst kademelerinde Dersim'deki yerel otoritelerin merkezi hükümete karşı alternatif bir güç odağı veya dış kışkırtmaların lojistik üssü haline gelmeye başladığı algısını güçlendirmiştir.

3. Tartışma: Güvenlik Algısı ve Bölgesel Gerçeklik

İncelenen üç belgenin ortak paydası, Dersim bölgesinin jeopolitik olarak dış güçlerin ve sınır dışı komitelerin bir "operasyon sahası" olarak değerlendirilmesidir. 1930 tarihli belgede Taşnakların, 1934 tarihli belgede ise Hoybun yapısının bölgeye sızma çabaları açıkça ifade edilmektedir. Dönemin Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın imzasını taşıyan bu yazışmalar, Ankara'nın bölgedeki yerleşik feodal otoriteleri, ulusal güvenliği tehdit edebilecek potansiyel risk unsurları olarak kodladığını teyit etmektedir.

Buna karşın, 1931 tarihli Erzincan Valiliği'nin raporu, sahadaki asayiş bürokrasisinin ihbarlar karşısında temkinli ve tahkikata dayalı bir metodoloji izlediğini ortaya koymaktadır. İhbarların abartılı veya asılsız çıkabileceği ihtimali de devletin resmi yazışmalarında açık yüreklilikle yer bulabilmiştir. Bu durum, bölgeye yönelik homojen bir devlet politikasından ziyade, merkez ile yerel bürokrasi arasında sürekli güncellenen dinamik bir istihbarat mekanizmasının devrede olduğunu göstermektedir.

4. Sonuç

Cumhuriyet Arşivi'nden elde edilen bu üç vesika, 1930'lu yılların ilk yarısında Dersim havalisindeki askeri ve idari yaklaşımın entelektüel ve stratejik altyapısını anlamak açısından kıymetlidir. Belgeler, Taşnak ve Hoybun komitelerinin iddia edilen sınır aşan faaliyetlerini, yerel aşiret reislerinden Seyit Rıza'nın bu ağlar içerisindeki konumunu ve mülki amirlerin (Vali ve Kaymakamlar) sahadaki tahkikat süreçlerini net bir biçimde örneklemektedir. Sonuç olarak, bu erken dönem istihbarat raporları ve yazışmaları, 1930'ların ortalarından itibaren bölgede uygulanacak olan daha radikal entegrasyon ve iskan politikalarının erken dönem güvenlik projeksiyonlarını oluşturmuştur.

KAYNAKÇA

T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 108.713..9, Tarih: 18/12/1930.

T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 128.921..27, Tarih: 09/10/1931.

T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 115.803..22, Tarih: 16/12/1934.

Kaya, Şükrü. (1930-1934). Dahiliye Vekâleti Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü Asayiş Raporları ve Yazışmaları, Ankara.

Ali Kemali. (1931). Erzincan Vilayeti Şifre Raporları ve Tahkikat Suretleri, Erzincan.